

A szavak súlya

„Mert kinek ingadozó az erénye egy ingadozó kor
Embereként, az a bajt szaporítja csak egyre meg egyre;
Ámde az állhatatos maga formálhatja világát.”

Goethe: *Hermann és Dorothea**

„Ne csácsogj. Növeled a káoszt.”

Esterházy Péter: *Hahn-Hahn grófnő pillantása*

Prológus: meddig tart és hol kezdődik?

Azt hiszem, nem én vagyok az egyetlen, aki időről időre eltűnődik azon, hogy mit tett volna iksz, vagy ipszilon helyében a múltban. Vagy hogy ki lett volna a lehetséges szereplők közül. Nem kell mindjárt világfordító eseményekre gondolni, működik ez családi felmenők történeteiben is. Nekem ez bizonyos értelemben szakmai ártalom. De az is lehet, hogy szakma előtti ártalom, és emiatt lettem történész.

Van egy világ, amibe vissza-visszatérő módon beleképzelem magam. Változó eredménnyel, de hasonló érzelmi hőfokon. A megszállt Franciaországba a második világhá-

ború éveiben. Persze ez így túl tág, legyünk pontosabbak: a német katonai igazgatás alatt működő Párizsba, ahol két és fél millió ember élt a háború idején. Azért ez a hely és idő, mert még nincsen túl távol ahhoz, hogy azon aggódjunk, hogy a párizsiak esetleg nagyon más erkölcsi és gyakorlati kérdésekkel foglalkoztak volna, vagy jelentősen más kategóriákat használtak volna a helyzetük leírására, mint én most. A huszadik század közepe még nem idegen világ az erkölcsi érzékünk számára. A válásháborúk kora már az. A háború persze mindig határhelyzet, a lehetetlen döntések világa. A német hódítás helyszínei közül Franciaország azért érdekes, mert mégiscsak megszállt terület és nem pusztá vazallus, de – Dániától eltekintve – a németek itt voltak a legkevésbé erőszakosak, a legóvatosabb megszállók. Ezért aztán itt nyílt a legtágasabb tér a kollaboráció és az egyértelmű ellenállás

---

* Hárs Ernő fordítása. Idézi Maurice Barés, *Cahiers*, Tome VI. 1907, ahonnan idézi Jean Guéhenno, *Journal des années noires*, 1940–1944, 1942. június 16.)

között. A szürke zónák és az átmenetek. Rákényszerítene, hogy alaposan, körültekintően vizsgáljuk meg, hogy pontosan meddig terjedhetnek a fogalmaink. Mi számít együttműködésnek a megszállókkal? Mi az, ami még megengedhető napi együttélés, és hol kezdődik az ellenség kiszolgálása? Hogyan viszonyuljunk a győzteshez, aki láthatóan parancsba kapta az udvarias viselkedést? Vásároljunk-e a feketepiacon, ami fölött szemet huny a Wehrmacht, és tisztjei le is fölözik a haszon egy részét? Vegyük-e fel a munkát a városi igazgatás beosztottjaként? Mulassunk-e együtt szabadságos német tisztekkel a Trocadero újra megnyíló bárjaiban? Az 1940 május-júniusi francia katonai összeomlás után a megszállt országrész és benne Párizs lakosai számára ezek napról-napra újra felbukkanó kérdések voltak. És nem volt rájuk egyszerű válasz.

Első felvonás: „Az írástudó nem a legnagyobb ember a fajtának”

A rengeteg lehetséges élethelyzet közül, amiben ilyen kérdések felmerülhettek, engem legjobban a művészvilág döntései érdekelnek. Hiszen személyesen többnyire nem volt közük a politikai hatalomhoz a Harmadik Köztársaság idején sem. Közben viszont Európában egyedül

álló presztízst élveztek. Íróknak, zeneszerzőnek, színpadi szerzőnek lenni polgári körökben is elfogadott státuszt, társasági helyzetet, adott esetben befolyást jelentett. A vereségről nem tehetek, azok sem, akik egyenruhában érték meg, mint Sartre, vagy Malraux. Ahogy Párizs július végére újrakezdte az életét, az íróknak el kellett dönteniük, hogy megjelenetik-e szövegeiket a németek által engedélyezett néhány lapban. Legelsősorban is a *Nouvelle Revue Française*-ban, Párizs egyetlen maradék tisztán irodalmi lapjában, amit új szerkesztőséggel szélsőjobbodalivá áramvonalasítottak. Nagyon kevesen voltak, akik úgy döntöttek, egyáltalán nem adják a nevüket az engedélyezett irodalomhoz. Egyikük, Jean Guéhenno, az esszéista ezt írta folyamatosan vezetett naplójába 1940. november 30-án:

„A [NRF] decemberi szám[á]ban: Gide, Giono, Jouhandeau... januárban jön Valéry, Montherlant.

Az írástudó nem a legnagyobb ember a fajtának. Az írástudó képtelen kicsit is hosszabb ideig nyilvánosság nélkül élni; a lelkét eladná, hogy lássa a nevét megjelenni. Néhány hónapnyi csend, eltűnés a tűréshatárig vitte. Már nem bírja tovább. Már csak azon veszekszik, hogy milyen és mekkora betűtípussal szedjék a nevét, vagy hogy hol fog szerepelni a tartalomjegyzékben. Persze csordultig van

épületes indokokkal: »a francia irodalomnak tovább kell élnie« – mondja. Azt hiszi, hogy ő a francia irodalom és gondolkodás, és hogy nélküle ezek elpusztulnának.»

A másikuk, Jean Bruller a háború előtt újságíróként és főként karikatúristaként dolgozott. A megszállás második évében elolvasta Ernst Jünger naplóját a francia vereség idejéből, amely a melankolikus franciasodálat hangján írja le a katona-író megszállásban való részvételét. Erre válaszul írta meg az irodalmi hírnevet egyszerre meghozó remekművét, *A tenger csendje* című novelláját. A barátjaival létrehozott illegális kiadó az *Éditions de Minuit* ezzel a kötetcskével kezdte meg működését és tette a Vercors álnevet hamarosan világhírűvé. A novella programja világos volt: a francia kultúra iránt legnagyobb tiszteletet mutató megszállóval sem szabad még csak szóba állni sem.

A skála másik végén a lelkes, írástudó náci-szimpatizánsok, az Action Française-ből, vagy éppen a kommunista mozgalomból kinőtt új szélsőjobboldali generáció szócsövei rendszeresen kevesellték a vichy kormány kollaboráló hajlandóságát. Pierre Drieu La Rochelle, a tehetséges író és esszéista, aki eközben a „spanyolos”, majd gaullista ellenálló André Malraux jó barátja volt, 1935-től a fasizmust tekintette az európai

civilizáció egyetlen menedékének. A háború kitörésétől kezdve németbarát álláspontot képviselt, és rendszeresen ábrándozott újságcikkeiben egy fasiszta internacionálé megszületéséről. A megszállás kezdetén a német nagykövet Otto Abetz őt javasolta a *Nouvelle Revue Française* főszerkesztőjének. A kiadó Gaston Gallimard nem próbált ellenkezni, ezzel pedig a Gallimard-ház talpon maradt és a háború alatt több, a németeknek nem éppen kedves szerző művét is ki tudták adni. Valamit valamiért. A sors furcsa fíntoraként Drieu La Rochelle kétszer is kimentette a Gestapo-letartóztatásból főszerkesztő elődjét, Jean Paulhant, aki 1941-től az irodalmi ellenállás egyik legfontosabb figurája lett.

A háború kitörésekor még csak harmincéves Robert Brasillach hasonló lelkesedéssel vetette bele magát a szélsőjobboldali újságírásba. Az *École normale supérieure* néhai diákja (Sartre, Paul Nizan és Raymond Aron végzős évében került be a híres elitképzőbe) 1937 és 1943 között főszerkesztőként jegyezte a szélsőjobboldal heccclapját, a *Je suis partout*-t. 1940-től kezdve a bosszúszomjas, antiszemita cikkek tucatjában követelte a minél teljesebb együttműködést a németekkel, beleértve a „terrorista” ellenállók példás megbüntetését és a zsidók kiebrudalását.

A két véglet között ott húzódott a bizonytalanság, a következetlenség, az önmentegető magyarázkodás, vagy éppen a tüntető semmivel sem törődés világa. Az első döntés sok délre menekülő író számára a visszatérése volt. A hithű kommunista Aragon jó indokkal nem kívánt a megszállt területre belépni. De az egyébként kalandkereső lendületéről híres Malraux sem sietett elhagyni a Côte d'Azurt; a fegyveres ellenálláshoz is délen csatlakozott 1944 elején. André Gide szintén a vichy kormány által felügyelt déli területen tűnődött arról, hogy Pétain Franciaország megmentője-e, vagy mégis inkább sírásója. Amikor a németek a maradék országrészt is megszállták 1942 novemberében, a hetvenhárom éves író Tunéziába költözött. Kezdetben a mélyen katolikus François Mauriac, aki Párizsban maradt, szintén azt magyarázta Guéhennonnak, hogy a franciáknak nincs más választása, mint hogy támogassák Pétaint. A zseniális polihisztor és született társasági lény Cocteau nem volt hajlandó engedni cocteuságából. 1943 augusztusában ezt írta naplójába: „A háború drámai frivolitása semmi pénzért nem vonhatja el az ember figyelmét a komoly dolgokról”.

A lehetőségek spektruma alig változott, bár sem a viselkedés, sem a

vélemények nem voltak mereven rögzítettek, és az idő előrehaladtával egyre többen mozdultak el a megszállás és kollaboráció rendszerének elutasítása felé. Gide a *Le Figaro* hasábjain nyilvánosan bánta meg, hogy az NRF-ben publikált; 1942 őszére a jelentős írók többsége bojkott alá vonta a lapot. Mauriac a kezdeti rövid bizonytalankodás után korán csatlakozott az irodalmi ellenálláshoz. A kollaboráció, az ellenállás és a meghatározhatatlan köztes állapotok képviselői egyformán a Saint-Germain-des-Prés kávéházaiban töltötték a napjaik nagyobb részét. A *Café de Flore* és a *Deux Magots* asztalainál megtalálható volt a megszálláshoz való viszony minden árnyalata. Eléggé békés egymás mellett élés volt ez, az írókat csak ritkán érintő letartóztatások ellenére. Sartre drámáit akkor is bemutathatta a *Théâtre Vieux-Colombier*, amikor már az illegálisan működő Írók Nemzeti Bizottságának tagja volt. Bár a hetvenes években már éles, meghatározó erejű választásnak látta az ellenállás kérdését, közvetlenül a háború után még ezt írta a „sötét évekre” visszaemlékező esszéjében:

„De az ellenállás nem volt több mint egyéni megoldás, és ezt mindig is tudtuk; az angolok enélkül is megnyerték volna a háborút, ha pedig mégis elvesztették volna, azon sem változtatott volna az ellenállás. A szemünkben szim-

bolikus értéke volt; ezért vette körül annyi ellenállót az elkeseredettség légköre: mindig a szimbólumok. [...] Sajnálatosan a legjelentéktelenebb cselekedet is az ellenség céljait szolgálta, aki lemészárolt bennünket, majd bőrünkre tapasztotta szívókáit és szimbiózisban élt velünk. Egyetlen vénáinkban keringő csepp vér sem volt, amiből ne vette volna el a részét. [...] A maquisardok, büszkeségeink, nem voltak hajlandók a németeknek dolgozni; de hogyha a parasztok élelmezni akarták őket, cukorrépát is kellett természetelniük, aminek a fele Németországba ment. Minden egyes cselekedetünk bizonytalan értelmű volt; soha nem tudtuk, hogy hibáztassuk-e, vagy dicsérjük magunkat; ez a mérég áthatotta a legnemesebb vállalkozásokat is.”

Igen, mindig a szimbólumok. Történetünk tárgya – ha nem is főhőse – Robert Brasillach, a *Je suis partout* volt főszerkesztője 1944. augusztus 17-én a sógorával színházba ment. A Théâtre Vieux-Colombierben majdnem egy hónapig ez volt az utolsó előadás. Brasillach egészen biztosan nem sejtette, hogy ez lesz életének utolsó színházi estéje. Aznap este Jean-Paul Sartre talán legjobb kamaradarabját, a *Zárt tárgyalást* adták. Ebben hangzik el a jól ismert – sokak számára egyetlen ismert – Sartremondát: „A pokol – a másik ember”. Mindig a szimbólumok. Másnap még elindult a Bibliothèque Natio-

nale felé, hogy csiszolgasson a félig összeállított ógörög versantológián, de útközben meglátta a felkelésre buzdító falragaszokat. Hazaindult.

Párizs 1944. augusztus 19-én, egyhetes, rendkívüli hóhullám utolsó napján szabadult fel. Még aznap este, amikor a külvárosokban szórványos harcok folytak, megkezdődött a nagy nemzeti számlarendezés. Állig felfegyverzett ellenállók – nem kevés közülük az elmúlt két-három napban találta meg magában a hőst – ismert kollaboránsok és egyéb régi ellenfelek után kutattak városszerre az enyhülni alig akaró hőségben. Ritkán érték be kevesebbel, mint az azonnali bosszú. A „vad tisztogatás” szakaszában becslések szerint nagyjából kilencezer milicistát, Gestapo-besúgót, német egyenruhában harcoló franciát és feketézőt, vagy egyszerű haragost vagy névrokont végeztek ki az ellenállók és a feldühödött polgárok Franciaország-szerre. Szeptembertől a zsigeri bosszú helyét átvette a „legális tisztogatás”, amely frissen felállított esküdtbíróóságokon, a francia büntetőjog ritualizált eljárásrendje szerint folyt tovább nagyjából 1946 végéig. A tisztogatás korszakát formálisan az 1951-es és 1953-as amnesztiák zárták le. 1962 után kollaboráció vádjával már senki nem maradt börtönben.

A francia írók ellenállási szervezete, az Írók Nemzeti Bizottsága az ekkor már legálisan megjelenő, heti-

lappá fejlesztett lapjában, a *Les Lettres Françaises* szeptember 16-i számában tette közzé kilencvenhat nevet tartalmazó feketelistáját a kollaboráció és a nemzet becsületének megsértése bűnében elmarasztalendő írókról. Robert Brasillach és Pierre Drieu La Rochelle természetesen előkelő helyen szerepelt az egyébként íróként alig számon tartott szöveggyártókat is bőven tartalmazó névsorban. A bizottság ekkor még nem állt kizárólagos kommunista befolyás alatt, a lista szerkesztői között ott volt Paul Éluard mellett Vercors és Raymond Queneau is. Az irodalmi ellenállás legrégebbi szereplője, Jean Paulhan felháborodásában kilépett a bizottságból és lemondott a *Les Lettres Françaises* szerkesztőbizottságának tagságáról is. Alapvetően nem a neveket kifogásolta, hanem a lista születésének körülményeit. Nem sokkal később Camus is elhagyta az Írók Nemzeti Bizottságát, éppen akkor, amikor a testület az irodalmi tisztogatás hathatós eszközévé készült előlépni. Úgy érezte, nem tud olyan közegben dolgozni, ahol nem tolerálják az erkölcsi függetlenséget.

Brasillach nem értesülhetett rögtön a fejleményekről, bár talán nem érte volna meglepetésként. Még augusztus 19-én összehajolt, és rejtékhelyre vonult, a rue de Tournon 16 legfelső emeletén egy cselédszo-

bából kialakított, elzárt lakrészbe. A ház – mindig a szimbólumok – pár lépésre van a Szenátus épületétől, ahonnan a németek kormányozták a megszállt Franciaországot. Kicsit talán erőltetett kedélyességgel ezt írta naplójába: „A zsidók közel négy évig éltek szekrényekbe bújva. Miért is ne utánoznánk őket?” A mondat öniróniáját kicsit csökkentette, hogy az említett zsidók közül nem egy részben Brasillach feljelentő cikkei miatt kényszerült erre. Augusztus 21-én a felkelőkből alakult Franciaország belüli Fegyveres Erők egy járőregysége letartóztatta Brasillach anyját és mostohaapját. Madame Brasillach esetében a hivatalos vádemelés soha nem történt meg. Az egyetlen ok, amiért először egy köztörvényesek számára fenntartott börtönben, majd egy fiúiskolából átalakított gyűjtőfogházban „politikaiak” és a „horizontális kollaboráció” jórészt szerencsétlen sorsú női rabjai között őrizték, az volt, hogy remélték, ennek hatására talán Robert Brasillach feladja magát. Nem tévedtek. Egy hónapnyi bujkálás végén, pár nappal azután, hogy megtudta a hírt, Brasillach lesétált a Szajnáig és Szent Mihály hídján átballagva jelentkezett a Rendőrprefektúrán. Hogy itt se apadjon el a végzet szimbólumok iránti vonzalma, a tisztviselő, aki a letartóztatás formalitását elvégezte, évfolyamtársa volt az École normale supérieure 1928-as osztályából.

A felszabadulással újjáéledő sajtó nagy lelkesedéssel vetette bele magát a háború utáni Franciaország égető és gyakran nyomasztó kérdéseinek megtárgyalásába. Ezek között is előkelő helyen szerepelt a tisztogatás. Nyilvános viták robbantak ki politikai és társadalmi szükségességéről, elvi indoklásáról és persze mindennapi gyakorlatáról. A nyomtatásban és kávéházi asztaloknál egyszerre zajló, nemritkán éles hangú szóváltások talán legfontosabbika Camus és Mauriac között folyt a *Combat* és a *Le Figaro* egymásra felelő vezércikkeiben. A Lyonban 1941-ben alapított ellenálló hálózat napilapja a felszabadulás után Camus szerkesztése alatt a befolyásos baloldali sajtóorgánumok közé számított. 1945 januárjában 185.000 példányban jelent meg. Az 1942-ben kiadását beszüntető, majd '44 augusztusában újrainduló *Le Figaro*-t ekkor Pierre Brisson szerkesztette, az ő irányításával vált a gaullista jobbközép és a felső-középosztály konzervatív liberális szárnyának lapjává. Ugyan nem szimbólum, de érdekes, hogy Raymond Aron, a háború utáni mérsékelt francia liberalizmus legjelentősebb alakja, mindkét lapot megjárta. 1944 nyarától eleinte a *Combat*-ba írta cikkeit és a *Les Temps modernes* szerkesztőbizottságában is tag volt, aztán 1947-ben, a Sartre-ral történt szakítása után a *Le Figaro* vezércikkírója lett. Francois

Mauriac eddigre a francia irodalom nagy öregjévé korosodott a maga ötvenkilenc évével. A háború előtti bölcsek egy része kompromittálódott a kitartó Pétain-rajongásban, más részük egyszerűen kiöregedett a kor új, élesen politikai vitáiból, mint André Gide, vagy Roger Martin du Gard. Mauriac *Le Figaro*-ba írt vezércikkeiben a mélyen katolikus meditáció a szeretet és megbocsátás kötelességéről elegánsan és hézagmentesen olvadt bele a konzervatív középosztály igazságtételt a nemzeti egység nevében elutasító álláspontjába – „hiszen mind franciák volnánk”. A harmincegy éves Albert Camus, az új kor új hangja, az egzisztencialista regény ünnepelet megtestesítője éppen ekkoriban kezdett távolodni a *Les Temps modernes* körének egzisztencializmusától. Erkölcsi meggyőződései erősebbek voltak annál, hogysem minden döntését a világjobbítás univerzális szándékának tudja alárendelni. A *Combat*-ba írt polemikus vezércikkei is az ép erkölcsi érzék moralitását, az igazságosság parancsát kérték számon az általános megbocsátás szószólóin. A szerzővita a *Combat* és a *Le Figaro* között több mint egy évig folytatódott. Camus később nem minden iróniától mentesen azt mondta, közte és Mauriac között volt egy hallgatóságos egyezés, hogy kölcsönösen ellátják egymást vezércikk-témákkal.

Második felvonás: „Nem nagyon kedvelem azokat, akik nem vállalják a felelősséget”

Brasillachot először Noisyban, majd Fresnes hírhedt börtönében őrizték, ahol a háború alatt francia ellenállók és az angol SOE elfogott tisztjeit tartotta fogva a Gestapo, rettenetes körülmények között, nemegyszer halálra kínozva a foglyokat. Irodalmi hírességként sem Brasillach volt ott az első. Jean Genet a harmincas évek végén tolvajlásért került a falai közé. Paradox módon ez az öt hónapos fogság volt Brasillach életének egyik legtermékenyebb, és sok szempontból legboldogabb időszaka. Amíg a sorsán merengett, sorra gyártotta a történelmi párhuzamokat önmaga és önálló nézeteikért halálba menő néhai hősök között. Leggyakrabban André Chénier alakját idézte meg, a költőt, akit alkotmányos monarchista meggyőződéséért és Charlotte Cordayt dicsőítő ódájáért végeztek ki 1794-ben, a terror csúcspontján, két nappal Robespierre bukása előtt. Az önfelmentő, és egyben hősi szerepre vágyó naplóbejegyzések mellett belekezdett több esszébe, színdarabot, verseket írt, Shakespeare-t fordított. Nem volt tétlen, amíg a tárgyalásra várt.

A Boulevard Saint-Michel és a Place de la Sorbonne sarkán álló épületben működött a háború ide-

jén a *Librairie Rive-Gauche*, a német-barát kollaboráns értelmiség egyik fő gyülekezőhelye. Brasillach, mint az intézmény igazgatótanácsának tagja, nemegyszer megfordult itt, amikor találkozni akart az irodalom iránt érdeklődő német tisztekkel és újságíró kollégákkal. 1941 decembereére a kezdődő – ekkor még jórészt kommunistákból álló – párizsi ellenállás egyik legfontosabb célpontja ez a könyvesbolt lett. Több bomba is robbant a közvetlen közelében. Itt, a Boulevard Saint-Michel 47 alatt lakott a vizsgálóbíró, Marcel Reboul a családjával. A megszállás kezdetekor harmincöt éves Reboul ismert és elismert volt a szakmájában. Republikánus vonzalmai ellenére felesküdt Pétain marsallra, és az egyik gazdasági ügyekkel foglalkozó bíróságon folytatta a munkáját ügyészként. Döntése nem volt szokatlan; egyetlen ember kivételével – akit azonnal fel is mentettek tisztségéből – az igazságszolgáltatási rendszer minden felsőbb pozíciót betöltő jogásza ugyanígy járt el. Reboul félt, hogy a családja a sűrűsödő bombamerényletek véttlen áldozatává válhat, elindult tehát másik lakást keresni. Viszonylag közel, a *Jardin des Plantes* mellett talált is megfelelőt a Rue Geoffroy Saint-Hilaire 51 alatt. A főbérlő egy másik jogász volt, Jacques Isorni, a harmincéves kora ellenére már közismert védőügyvéd, akit 1931-ben, húszévesen, minden

idők legfiatalabb végzett jogászként vettek fel a Párizsi Ügyvédi Kamarába. Innen ismerték egymást Reboul-lal. Egy házban lakva aztán összebarátkoztak, többször is megbeszélték aktuális peres ügyeiket, míg végül a tárgyalóteremben is összekerültek. Egy feketepiaci cukorüzer ügyében Reboul képviselte a vádat, Isorni volt a védő, a tárgyalóteremben pedig Maurice Vidal bíró elnökölt, aki a feketepiaci ügyek specialistája lett a gazdasági ügyek bíróságán. Mindhárman a Harmadik Köztársaság idején kezdték jogi pályájukat és zökkenőmentesen siklottak át két rendszerváltáson. A háború után sokan nehezteltek is ezért a jogi szakma képviselőire, de az igazság az, hogy az új bíróságok felállításakor elég alaposan megvizsgálták a bírók, ügyészek, védőügyvédek megszállás alatti tevékenységét. Annyi biztos, hogy sem Reboul, sem Isorni, sem Vidal nem volt érintett az ellenállók-kal szembeni jogtiprásokban, nem volt közvetett közük sem a felháborító halálbüntetésekhez. Ez azért fontos, mert nem a feketéző cukor-kereskedő ügye volt az utolsó, ahol találkoztak. 1944 októberében Vidal bírót jelölték ki, hogy elnököljön Brasillach esküdtbírósági tárgyalásán, Reboul-t kérték fel a vád képviselőjére és Isorninak jutott a fogoly író védelme. Isorni későbbi visszaemlékezései szerint mindhárman eléggé meglepődtek. És ezt nincs is

okom kétségbe vonni. A végzet szóttesén dolgozó mogorva iparosok, Brasillach imádott görög mitológiájának párkái itt sem takarékoskodtak a már-már bántóan nyilvánvaló szimbólumokkal.

Pétain és rendszere áhítatos tiszteletet érzett a nemzet iránt, de kevésbé volt lelkes, amikor a nemzet hűvér tagjainak személyes részvételéről volt szó a sorsukat meghatározó döntésekben. A marsall a képviseleti demokráciát megvetette, és bár a tervezett korporatista alkotmányát nem tudta keresztülvinni, a Nemzetgyűlés nem ülésezett többet 1940. július 10. után. Nyilvánvalóan hasonló okokból szüntette meg az esküdtbíróságok rendszerét is. A politikai képviselet intézményeivel együtt ezt is a felszabadulás után, 1944 augusztusában kellett újjáéleszteni. Brasillach, aki a börtönben hol Corneille klasszicista tragédiáiban, hol bumfordi vásári komédiáiban képzelte el a tárgyalást, nem gondolt semmi jót az esküdtszékről. Volt kollégái, a németekkel menekülő gyűjtőhelyéről, a Sigmaringenből sugárzott rádióadásaikban egyszerűen Moszkvából diktált tisztogatásról beszéltek. Minden börtön mindig a hírek, álhírek, hisztérikus pletykák tenyészetének és cseréjének színtere. Az újságíró Georges Suarez kollaborációs perének és halálos ítéletének híre csak

megerősítette Brasillachot abban a meggyőződésében, hogy az esküdteket egyszerűen egy Midol nevű kommunista ellenálló által összeállított listából válogatják. A valóság ennél bonyolultabb volt ugyan, de az kétségtelen, hogy az esküdteknél a betöltött huszonötödik életév és francia állampolgárság mellett további formális feltétel volt, hogy a sötét években is „igazolták nemzeti érzelmeik folytonosságát”. Hogy kik is jöhetnek szóba ebben a kategóriában, azt jórészt a helyi Felszabadítási Bizottságok, vagyis a jelentősebb ellenálló szervezetek képviselői határozták meg. Brasillach perében a négyből egyetlen esküdt volt kommunista, a Champigny-sur-Marne-beli René Desvilletes. A délkeleten Párizs 12. kerületével határos Champigny évtizedeken át a kommunista párt egyik fontos bázisa volt. A másik három esküdt, ebben az esetben mind férfi, politikai hovatartozásáról keveset tudni, de mindannyian kisebb-nagyobb mértékben részt vettek az ellenállásban, a Párizs környéki külvárosokból jöttek, és munkások, vagy iparosok voltak. És valóban ez volt a jellemző a tisztogatás első két évének esküdtbíróóságaira. Ahogy Jean Paulhan egy évvel később, az Írók Nemzeti Bizottságából való kilépése után éles hangú nyílt levélben fel is róttá: ez azt jelentette, hogy az esküdtek személyes tapasztalatból, vagy hozzátartozóik, isme-

rőseik révén a kollaboránsok által támogatott rendszer elnyomó arcát ismerték a legjobban. A vád szakértői voltak inkább, mint elfogulatlan mérlegelők.

A klasszicista tragédia talán nem véletlenül jutott Brasillach eszébe. Az esküdtbíróóság eljárásrendje a francia büntetőjog akkori gyakorlatában nagyon erősen emlékeztetett egy szabályos három felvonásos drámára. Az első felvonás a kihallgatási szakasz. Ekkor az elnöklő bíró kérdezi ki a vádlottat a vádiratban foglaltakról. Valódi dramatikus párbeszéd ez a bíró és a vádlott között. A dialógusba bekapcsolódhatnak kérdéseikkel az esküdtek, az ügyész és a védő is. Ezután, de még a kihallgatási szakasz részeként a védelem és a vád sorakoztatja fel, és kérdezi ki tanúit. A második felvonás a vádbeszéd, a harmadik pedig a védő beszéde. Az elvárás szerint mind a vádat képviselő ügyész, mind a védő-ügyvéd formális, a francia retorika hagyományaira építő beszédekben hivatottak meggyőzni a bíróságot az ügy kívánatos kimeneteléről, ami szintén a klasszicista dráma nagymonológjaira emlékeztet. Nem utolsósorban pedig az esküdtbíróági tárgyalások mindig nyilvánosak voltak, a jelentősebb ügyek komoly közönséget vonzottak.

A tárgyalás a Cité szigetén, az Igazságügyi Palotában zajlott, a francia királyok Louvre előtti lakhelyén,

egy régi freskókkal és a vichy kormány által rendelt nagy történelmi tablóval díszített tárgyalóteremben. A fennkölt-akadémikus történelmi freskó fala még nem is száradt ki teljesen, a teremben érezhető festékszag és hideg volt. 1944-1945 tele több hidegrekordot is megdöntött Európa nagy részén. Január 19-én Párizs vastag hótakaró alatt fagyoskodott. Tüzelő még csak korlátozottan volt elérhető, zajlott a háború. Alig egy hónappal korábban Von Rundstedt páncélosai kis híján visszafoglalták Elzász-Lotaringiát a Szövetségesektől az ardenneki offenzívában. A tárgyalóterembe a hivatalos résztvevőkön és az akkreditált újságírókon kívül nagyjából százharminc főnyi közönség fért be. Mivel a terem hátuljában a beszámolók szerint sokan álltak, ennél nyilvánvalóan többen nézték végig a várhatóan rendkívüli igazságügyi előadást. Brasillach ismerősein, még megmaradt néhány barátján kívül ott ült a közönségben a filozófus Simone de Beauvoir és Maurice Merleau-Ponty is, utóbbi két évvel járt Brasillach fölött az École normale supérieure-ön. A közönséggel szemben egy hosszú asztal közepénél foglalt helyet az elnöklő Vidal bíró, tőle jobbra a négy esküdt. A terem jobb szélén, a sajtóülések alatt, korláttal körülkerített emelvényen foglalt helyet a vádlott, akit egy aprócska szomszédos szobából kísért be egy őr. Vele átellenben, hasonló

emelvényen foglalt helyet a vád képviselője, Marcel Reboul; a védő, Jacques Isorni, közvetlenül a vádlott emelvénye alatt kapott helyet.

A délután egykor kezdődő tárgyalás első fél órája a védelem egy könnyen megjósolható manőverével és annak szintén előre látható kudarcával végződött. Isorni minden magabiztosságát bevetve a lehető legtermészetesebb hangon követelte a bíróságtól, hogy az eljárást függeszték fel, hiszen a Vichy-rendszer tényleges döntéshozói, miniszterek, államtitkárok, fegyveres testületek parancsnokai közül még senki sem állt bíróság elé. Ha a politikai hatalommal nem rendelkező támogatók ügyeiben hozott ítéletek megelőzik a fő felelősök perét, ezzel vagy pre-judikálják az ott hozható ítéleteket, vagy a következtetlenség megsérti az igazságosság legalapvetőbb elveit. Reboul készült erre, hiszen ugyanez az érv már a Suarez-perben is elhangzott. Az eljárásjog alapjaira hivatkozva utasította vissza a védő kérését és állítását. Ezek a bírósági ügyek egymástól függetlenek, az esküdtszéknek csak azt kell eldöntenie, hogy a jelen vádlottnak felróhatóak-e azok a cselekedetek, amik megalapozzák a hazaárulás vádját.

A kihallgatási szakasz bíró-vádlott párbeszéde egyáltalán nem úgy alakult, ahogy a vád, vagy maga Vi-

dal bíró szerette volna. Brasillachnak módjában állt kijavítania egy sor apró pontatlanságot a vádiratban. A nagy retorikai fegyvertény mégsem ez volt, hanem a hangnem. A politikai cikkek néha sivítóan éles, denunciáns tónusa alapján Vidal bíró valószínűleg egy krakélert várt, akit sértő és lekezelő válaszai után nyilván a bírói rang autoritásával és a kérdései kihegyezett célzatosságával kívánt a porba sújtani. Brasillach azonban nyugodt, udvarias, majd-hogynem kedves maradt. Sápadt, kislíus arca, aminek börtönviselt fehérségét csak kiemelte a nyaka köré tekert drámaian vörös sál, törékeny termete és apró kezei mindmind az érzékeny kamasz látszatát erősítették. A kihallgatás alatt hosszú percekre magánál tudta tartani a szót, anélkül, hogy egy pillanatig is erőszakosnak látszott volna. A párbeszéd alatt hatszor is el tudta ismételni, különböző összefüggésekben, hogy ő az a fajta ember, aki vállalja a felelősséget tetteiért, míg mások a kibúvókat keresik. Többször sikerült úgy beállítania a németek és Pétain rendszerének utolsó pillanaton is túl tartó támogatását, mint a rendíthetetlen hazafiság másik, szintén a francia hagyományban gyökerező változatát. A sorsukat vállaló ellenállók és a következetes kollaboránsok ugyanúgy az elvek emberei. Egyként hősök, bármelyik oldalra sodorta is őket a történelem. „Nem

bánhatom meg azt, hogy ki vagyok” zárta utolsó válaszát Brasillach. Ha itt ért volna véget a tárgyalás, valószínűleg felmentették volna.

A kihallgatási szakasz lezárult, anélkül, hogy a védelem, vagy a vád tanúkat hallgatott volna meg. Ez ugyan nem volt rendkívüli eset, de itt mégis ellentmondott a várakozásoknak. Reboul és Isorni az előzetes megbeszéléseken egyeztetett meg ebben, talán azért, mert úgy ítélték, a felsorakoztatható tanúk kioltanák egymás érveit, amik amúgy is elhangzanak majd a beszédekben. Ilyen távolságból nézve úgy tűnik, ez talán a védelemnek kedvezett kicsit. Isorni megelégedett azzal, hogy a védőbeszédben felolvasson néhány passzust azokból a levelekből, amelyekben íróársak méltatták Brasillach irodalmi képességeit, de jó érzéssel nem fogadta el Mauriac ajánlkozását, hogy a tárgyaláson személyesen is tanúskodjon. Cserébe a vád is lemondott a tanúk állításáról.

Háromnegyed négykor a fekete taláros Reboul felállt, kis emelvényén az esküdtszék asztala felé fordult és belekezdett vádbeszédébe. Sok bírói hibát kellett helyrehozni: elemében volt. Öt percen keresztül méltatta a vádlott irodalmi erényeit. Az École normale supérieure eminens diákja, aki már harmincéves kora előtt irodalmi nehézsúlyúnak számított

stílusbravúr-regényével és mélyre látó, bár nem elfogulatlan kritikáival, megkapta az intellektuális elismerést az ügyésztől. Még azt a finom distinkciót is megtette, hogy a tehetséges író valójában kritikusként vált igazán jelentőssé. Brasillach talán mulatott, talán bosszankodott ezen. A börtönből – a hiúság és a Párkák megint – ő maga küldte el Reboul-nénak dedikálva összegyűjtött kritikai írásait. Az ügyész megcsillagolta kompetenciáját, jártasságát a vádlott irodalmi munkásságában. Nem mellesleg pedig ezzel tudta leghatásosabban bevezetni a vád érvelési stratégiáját. Feltette a kérdést: hogy lehet az, hogy egy ilyen tehetséges, sikeres, kiemelkedő esztétikai ítézőképességű író, aki fiatalon sokak számára kritikai tekintéllyé vált, tehetségét arra pazarolta, hogy másokat először egy „terméketlen politika”, majd a németek szolgálatába tereljen.

És jöttek egymás után a gyomorforogató idézetek az újságírói életműből. A kivénhedt kurvaként megismerésített Harmadik Köztársaságról, amelyik a gombás fertőzés és olcsó pacsulil illatát árasztva még mindig a sarkon várja kuncsaftjait. És sorban a többiek, akiket émelyítő újságírói stílusával megtámadott. A kommunisták, szabadkőművesek, a Köztársaságkormányzó politikusai, a zsidók, a Sorbonne professzorai és diákjai. Csakhogy – dörögte Reboul – a vádlott nem a politikai meggyő-

ződése, a gusztustalan és kárhuzatos véleménye vagy a gyilkos előítélete miatt áll a bíróság előtt, hanem a Büntető Törvénykönyv 75. szakasza alapján hazaárulásért. Na de mi volna a bizonyíték a hazaárulásra? Reboul itt olyan retorikai eszközhöz nyúlt, ami nem csak ma számít kétértelműnek. Brasillach egy 1944-es érzégesen németbarát cikkéből kiemelte azt a bekezdést, amelyben nosztalgikusan kijelenti, hogy „viszonyba keveredett” a „német géniusszal”, majd ezt írja: „A reflexióra hajlamos franciák ezekben az években többé-kevésbé ágyba bújtak a németekkel – bár nem veszekedés nélkül – és az emlék édes marad a számukra”. Ezért volt tehát a furcsa „terméketlen” jelző a politika szó előtt. Reboul félreérthetetlenül lebuuzta Brasillachot, akinek homoszexuális vonzalmairól sokan tudtak a közönség soraiban is. A vád tehát (nem csak) szimbolikusan a „horizontális kollaboráció” volt. Nem nagyon lehet kétségünk, hogy a homofóbiára nyíltan rájátszó retorikai mélyütés hatással volt az esküdtekre.

De persze Reboul nem hagyta ki azt a lehetőséget sem, hogy sorozatban a vádlott fejére olvassa azokat a mondatokat is, ahol különösen visszataszító könyörtelenséggel követeli francia polgártársai gyors és példás megbüntetését. Az újságíró és kritikus, akinek egyik leghatékonyabb érvelési eszköze az összefüggéseiből

kiragadott pregnáns idézet volt, most a saját szövegeiből kiemelt mondatokat volt kénytelen hallgatni. A bebörtönzött ellenállók, politikai foglyok, volt parlamenti képviselők különösen foglalkoztatták az újságíró Brasillach fantáziáját. „Minden szívfájdalom nélkül, sőt hatalmas reménységgel szólalunk fel azért, hogy koncentrációs táborba, vagy akár a kivégzőosztag elé kerüljenek”. „Miért kéne várni a kommunista képviselők kivégzésével?” És persze az elkötelezett antiszemita énje sem hallgatott a *Je suis partout* hasábjain. „Teljes egészében el kell választanunk magunktól a zsidókat, a kicsinyeket sem megtartva.” Azután ott voltak a kisebb-nagyobb feljelentéssel felérő cikkek. A Sorbonne tanári karában bújtatott ellenállókról, a Lycée Lakanal diákjairól, akik letépték a Marsall képét az osztályterem faláról, a Hérault-megyei fiatalokról, akik kifigurázták Pétain Bastille-napi beszédét. És a denuncians cikkek potenciálisan gyilkos hatásán túl ott volt még a fiatalok ideológiai megmérgezéséért viselt felelősség. A befolyásolható fiatalokat, állította Reboul, Brasillach militáns uszítása terelte a *Milice*, a „francia Gestapo” felé. Ha őket halálra ítélték a legelső perekben, akkor mi mást érdemelne a felbujtójuk? Az ügyész eljutott a retorikai végkifejlethez. A vádlott, mondta, valóban hű maradt magához. Egy árva szóval, vagy gesztussal

sem mutatott semmiféle megbánást. Pontosan Brasillach önérzetes felelősségvállalása miatt elkerülhetetlen a halálos ítélet.

Isorni teljes csendben emelkedett szólásra, hogy védőbeszédével esetleg megmentse kliense életét. Megpróbálta a Reboul által sötétre festett portrét átszínezni a hallgatóság képzeletében. A harmincöt éves „fiú”, aki pont annyi idős, mint az apja volt, amikor hősi halált halt az első világháborúban – kezdte Isorni, gyorsan örökletes családi hősiességet asszociálva védencéhez –, összetett személyiség. Nagy tehetség, aki egyaránt képes maró mondatokra és a leggyengédebb érzelmek képszerű kifejezésére. A személyiségben rejlő ellentmondás, amit már Reboul is érzékletesen vázolt, a védő számára is tartogatott lehetőséget. A mérget fröcsögő újságíró és az érzékeny író kettőséből Isorni az utóbbit próbálta megmenteni. Reboul nemzetellenes, aberrált, fiatalokat mérgező portréjával szemben Isorni a francia irodalom legközepében álló, egy egész generáció öntudatra ébredését képviselő jelentős író állította. „Számunkra Brasillach alkotásai kicsit olyanok, mint a sugárzó reggel a lelkesítő melegével, reményeivel, örök barátságával...”. De ki is volt ez a többes szám első személy a védő mondataiban? Negyedórányi tiszteletteljes irodalmi

méltatás után ez nem derült ki világosan. Hogy a vádlott máris az irodalmi panteon alakjai között szerepel, azt az ügyvéd a Brasillach védelmére írott levelekből vett idézetekkel próbálta erősíteni. Megidézett Marcel Aymé, a népszerű novellista, Paul Valéry, Paul Claudel és persze Mauriac is. Mind irodalmi állócsillagok, köztük az irodalmi ellenállás katolikus lelkiismerete. Isorni pedánsan elmagyarázta, hogy az idézett mondatok mind kikezdehetetlen irodalmi nagyságoktól származnak, méghozzá nem korábbi, talán már érvényüket vesztett szövegekből, hanem friss üzenetekből, amik személyesen neki címezve érkeztek. Az enyhén sznob és kicsit kioktató hangnem világossá tette, hogy a művészi felmagasztalással valójában stratégiai hibát követett el. A „mi” a bevezető laudációban a francia magaskultúra irodalmi közönsége volt. Isorni nem az esküdtetekhez beszélt, hanem a galériához és az irodalmi utókorhoz. Amikor a négy esküdthöz fordult, valószínűleg már késő volt. Idézett Brasillach börtönben írt verséből, ahol a költő nem remélt sorstársakra, képzelt barátokra talál a korábbi foglyok falba vésett mementóiban. Hiszen mind a meggyőződésükért fizettek a szabadságukkal. A valóban szép vers érzelmi hullámára felülve Isorni is költői kérdésre ragadtatta magát: civilizált nemzetek kivégezhetik-e a költőket?

A védelem fő állítása az irodalmi nagyság elismerésére épült. Isorni mély meggyőződéssel állította, a közvádló valójában véleményt kíván hallással büntetni, a per véleményekről szól, semmi többről. A vádiratban szereplő összesen három cselekedet egyike sem elég jelentős ahhoz, hogy megalapozza a legsúlyosabb büntetés igényét. A hadifogolytáborból Brasillach nem azért szabadult ki, mert a németek hazaküldték propagandistának, ezt már a kihallgatási szakaszban cáfolták. Az első németországi látogatásnak hat író-résztevője volt, mégis csak Brasillach került bíróság elé emiatt. A második felrött cselekedet, amikor a keleti fronton jártak a katyni tömeggyilkosság bizonyítékait megtekintendő, valójában riporter kötelessége volt. A *Rive gauche* igazgatósági tagsága pedig semmiféle pénzbeli juttatással nem járt, néhány ingyenkönyvvel gyarapította csak a vádlottat. Különben is, a könyvesbolt kizárólag klasszikusokat árult, nem német propagandaműveket.

Maradt tehát a vélemény, mint a vád alapja. De hát annyira szokatlan jelenség volt-e ez? Mert a *Je suis partout* nem csak a vádlott vezércikkeit közölte. Adott oda irodalmi szöveget Marcel Aymé és Jean Anouilh is. Úgy képelem, itt Isorni jelentősegteljesen körbenézhetett. De a két név minden bizonnyal ismeretlen volt a hallgatóság négy legfontosabb

tagja előtt. Talán még Ernest Renan is, akit Isorni az „ágyba bújtunk Németországgal” fordulat forrása-ként nevezett meg. Reboul legfájdalmasabb retorikai szúrását a védő kimerítően precíz filológiai érveléssel terelte a francia irodalomtörténet klasszikusa irányába. Csak hát ez sem a megfelelő emberekből váltotta ki a helyeslő elismerést a tárgyalóteremben. Úgy tűnik, Isorni legelső sorban is *szép* tárgyalást akart.

Végül a védelem belevágott a legkockázatosabb retorikai manőverbe. Néhány akkoriban híres esetből általánosítva azzal vádolta a bíróságot, hogy olyasmikért szabnak ki súlyos ítéleteket, amikben maguk sem ártatlanok. A hazaárulási ügyeket tárgyaló egyik bíró, Bouchardon még a megszállás idején hosszú interjúkat adott, épp a *Je suis partout*-nak, amiben messziről szagló antiszemita mondatok olvashatóak. Most mégis ő ítél a hasonló ügyekben. Az igazságszolgáltatás személyi kontinuitásának hangsúlyozásával Isorni valószínűleg komoly találatot vitt be. A kor baloldali sajtója ugyanezen a – valójában kevésbé megalapozott, anekdotákra épülő – jelenségen háborodott fel. És az időszak másik legfontosabb sajtótoposza is előkerült. Ha ezek a kétes erkölcsi integritású bíróságok véleményekről és nyilvános megszólalásokról szóló

ügyekben a legsúlyosabb büntetéseket szabják ki, mit fognak tenni a megszállás valódi haszonélvezői, a németeknek beszállító vállalatok tulajdonosai perében, amikre ugye, sor fog kerülni? Mielőtt a védő eljutott volna a bíróság egyértelmű megsértéséig, visszavonult békésebb terepre. Utolsó mondataiban a halálos ítélet elutasítását kérte a lehetséges nemzeti megbékélés érdekében, hogy Franciaország éljen. ...*que vive la France*. A hazafiak kivégzés előtti mindenkori utolsó mondata szépen visszhangozhatott a tárgyalóterem hideg csöndjében.

Délután fél hétkor a vádlottat és védőjét kivezették a tárgyalóterem melletti aprócska szobába, az esküdtek visszavonultak tanácskozni, a bíró az irodájába vonult, a közönség és az újságírók kinyújtóztatták elgémberedett tagjaikat. Mindenki próbált következtetéseket levonni abból, amit az esküdtek arcán meglátni vélt. Isorni, feladatához híven biztató szavakat súgott Brasillach fülébe. A bíróságon „egérfogónak” becézett szobácskában nem lehetett könnyű a várakozás. Vajon eszébe jutott-e Jeanne d'Arc? Nem csak a szimbolikus előképekhez való vonzódása miatt, és nem is emlékezetpolitikai okokból. A Szűz persze Pétain kollaboráns rendszerének hivatalos védőszentje volt, és Marianne-t volt hivatott felváltani a nemzet megsemmisítőjeként, de Brasillachot

ennél jóval szorosabb viszony fűzte a kis orleansi parasztlányhoz. Jeanne d'Arc perének iratait a korszellem változására érzékenyen reagáló Gallimard 1941-ben adta ki és Brasillach írta hozzá az előszót. Azt az érzelmes esszét nem az ideológiai meggyőződés íratta a vele, az indok mélyen esztétikai volt. „A francia nyelv legmegindítóbb és legtisztább főműve nem írótól származik. Viszolyogtató és fájdalmas együttműködésből született egy angyaloktól meglátogatott tizenkilenc éves parasztlány és néhány pap között, akik ebből az alkalmából a kínzóivá váltak.” Számára Jeanne perének kulcsmondata ez volt: „Nem csak rátok sugárzik minden fény!” Azt gondolom, nem csak színpadias pillanataiban érezte úgy, hogy ha meg kell halnia, ő is valami magánál fontosabb igazság mártírja lesz.

Nem tudjuk, az esküdtek szobájában parázs vita vagy higgadt eszmecsere zajlott-e. Nem tudjuk, kik, hogyan szavaztak. A francia esküdtbírók többségi elven döntenek. Csak azt tudjuk, hogy húsz perc után az esküdtek visszatértek a tárgyalóterembe. Mindenki felállt az ítélethirdetéshez. Vidal bíró felolvasta a határozatot. Az esküdtek a vádlottat bűnösnek találták a Büntető Törvénykönyv 75. Szakasz 37., 38., 39. bekezdése alapján. Mentő körülmény nem merült fel. A bíróság a vádlottat golyó általi halálra és teljes

vagyonek kobzásra ítélte. Brasillach meg sem rezdült. A karzat közönsége felől fújolás hallatszott.

Intermezzo: három mosoly

Hárman állnak a fényképen. Szinte vigyázzban, a testtartásban semmi lazaság, érezhető a katonai környezet hatása. Mindhárman háromnegyedprofilban, a fénykép készítőjétől kicsit balra fordulva, mintha arra lenne a közönség. A fotós profi volt, talán hivatásos katonai tudósító, jól választotta meg a szöveget. Mind a hárman mosolyognak, mind a hárman a maguk módján. A jobb oldalon vastag szövetzakóban, svájcisapkában, bal kezét félig a háta mögé rejtve Claude Jeantet áll. Ez a mosoly őszintének és lelkesültnek tűnik a szemcsés fotón. Jeantet töretlen szélsőjobboldali karrierje még diákkorában kezdődött, amikor belépett az Action Française-be. 1943 nyarán, amikor a kép készült, már régóta a Parti Populaire Français politikai bizottságának tagja, a *Le Petit Parisien* főszerkesztője, a vichy kormány Külföldi Sajtószolgálatának vezetője volt. A háború után kényszermunkára ítélték, ahonnan pár év után szabadult és a politikai újságíráshoz is visszatért. 1982-ben, hetvenkilenc évesen halt meg.

Középen a két másikhoz képest medve alkatú férfi szürke Wehr-

macht egyenruhában. Hadnagy. Feketekeretes szemüveg a sapkaellenző alatt. A kövérkés arcon félreismerhetetlenül elégedett a mosoly. Jacques Doriot, Saint Denis volt kommunista polgármestere, akit a párt korát pár évvel megelőző népfreontos vonzalmai miatt zárt ki. Mire Léon Blum kormányt alakított, a szélsőjobboldalra sodródó Doriotban már kemény, fasiszta elkötelezettségű ellenfelet talált. 1936-ban pedig megalapította a szélsőségesen nacionalista *Parti Populaire Français*. A németek bevonulása után olyannyira kevesellte a kollaborációt, hogy újabb szervezetet segített létrehozni, ezúttal már katonai célból – a Francia Önkéntesek Légiját (*Legion des Volontaires Français*), amely a Wehrmacht kötelékében végigharcolta a keleti frontot a moszkvai csatától a berlini összeomlásig. A pártkák vele talán jóindulatúak voltak. 1945. február 22-én egy vadászrepülő géppuskasorozata tépte szét az autójában.

A bal szélén sötét öltönyben, fekete sarukeretes szemüvegben, oldalra nyalt hajjal Brasillach, aki a megtermett Doriot mellett még törekenyebbnek, még kamaszabbnak látszik. Enyhén félrebillent fej, és a szája szögletében – hiába nézem sokáig, nem tudok szabadulni az érzéstől – kaján mosoly. Mint akinek már megint igaza lett vélt, vagy valódi ellenfeleivel szemben. A három

furcsa mosoly mögött nehéz páncélautó, egy Wehrmacht felségjelzésű Panhard 178-as szürke tömbje. 1943 júniusa, a francia újságírócsoport látogatása a Katyn mellett tavasszal felfedezett lengyel tömegsíroknál. A képen a jól végzett munka büszkesége vigyorog egy világégés kellős közepén.

Harmadik felvonás: „mindenkinek erre az egységre kell törekednie”

Az ítéleten nem csak Brasillach néhai politikai barátai ütköztek meg. Ők jórészt amúgy is távolról, többnyire Franciaország határain kívülről figyelték az eseményeket, az otthon lévők pedig érthető okokból nem nagyon akarták exponálni magukat az „irodalmi kollaboráció” önmagán túlnövő pere kapcsán. Az ősz eleje óta folyó vita az *épuration* természetéről és értelméről új fordulatot vett. Három író, Francois Mauriac, Marcel Aymé és Jean Anouilh petíciót kezdeményezett, amelyben De Gaulle-t államfői kegyelem gyakorlására kérik. A szöveg az első, meglehetősen zavaros és politikailag használhatatlan változat után rendkívül tömör lett:

„Alulírottak, megemlékezve arról, hogy Brasillach hadnagy, Robert Brasillach atyja 1914. november 11-én életét

adta hazájáért, tisztelettel arra kéri De Gaulle tábornokot, kormányfőt, hogy támogatólag mérlegelje az 1945. január 19-én halálra ítélt Robert Brasillach hozzá intézett kegyelmi kérvényét”.

Aymé, aki publikált novellákat a *Je suis partout*-ban is, zsigeri anarchista volt és maradt élete végéig. Ő kedvelte néhai szerkesztőjét és utálta a mindenkori államot. Mauriacból viszont a valódi, mély, tiszteletet érdemlő keresztény megbocsátás beszélt. Az idős író nemcsak hogy tevékeny tagja volt az irodalmi ellenállásnak francia akadémiai tagsága ellenére, de még Brasillach céltáblája is volt a harmincas évek közepe óta. Tucatnyinál is több szövegben fröcscentette rá maró mondatait, feljelentés-szagú kritikáit. Valószínűleg Brasillach maga lehetett a legjobban meglepve, hogy nem veszélytelen gúnyolódásainak öreg tárgya mire hajlandó a megmentéséért. Jean Anouilh, aki még csak harmincnégy éves volt ekkor, inkább csak diffúz intézményellenessége vezethette. És nem is nagyon tudta, hogy mit vállal magára. Késői visszaemlékezése szerint egyik reggel még fiatalemberként indult el aláírásokat szerezni a színházi világból. Nyolc nap folyamatos kopogtatás után, mint egy nyomasztó Grimm mesében, öregemberként ért haza. Néha megpróbálom elképzelni azokat a beszélgetéseket a félig nyitott ajtóknban.

Nem teljesen bizonyos az aláírók száma. Nem volt egyetlen ív, amin az aláírások gyűltek volna. Volt, aki táviratilag, mások telefonon értesítették a szervezőket a támogatásukról. A tábornok elé kerülő lapon ötvenhét név szerepelt. Volt köztük pár kultúrtörténeti jelentőségű is. Viszont arról elég keveset tudunk, hogy kik utasították el az aláírást a felkérés ellenére. Gide, akit Brasillach már 1931-ben eltemetett íróként, kevésbé volt megbocsátó, mint Mauriac. Brasillach anyja fordult hozzá egy kétségbeesett levélben, de nem volt foganatja. Mivel más művészeti ágakból is megkerestek jelentős személyiségeket, a kérés Picassóhoz is eljutott. Visszautasítását állítólag azzal indokolta, hogy a Francia Kommunista Párt nem venné jó néven. A költő és esszéista Claude Roy, aki a hadifogságot Brasillach barátjaként szélsőjobboldali meggyőződéssel kezdte, majd Aragon hatására vált baloldallivá, hogy 1945-re már kommunistának vallja magát, először aláírta az ívet, majd visszavonta aláírását. Isorninak kicsit zavarosan azzal érvelt, hogy az apósa Brasillach egyik feljelentő cikkének esett áldozatul (ami persze az eredeti aláírást teszi nehezen érthetővé). Sartre, aki ekkorra már a háború utáni francia intellektuális élet tekintélyes csillagának számított, megúszta a döntést. Éppen Amerikában járt, egy újságíró-delegációval. Camus javas-

latára kapta a Combat számára fenn-tartott egyik helyet a küldöttségben, bár soha nem volt a lap munkatársa. Sürgönyben kérték az aláírását. Válasz nem érkezett tőle, és később sem fedte fel az ítéletről alkotott véleményét. Simone de Beauvoir ennél karakánabb volt, kategorikusan megtagadta az aláírást. Egy évvel később a *Les Temps Modernes* ötödik számában a Perről szóló hosszú esszében közzé is tette indokait.

A *Szemet szemért* címet viselő írás önmagában sem érdektelen. Felbukkan benne sok olyan motívum, ami szerepel Beauvoir ekkoriban születő könyvében, *A kétértelműség erkölcsében*. Az esszé, ahogyan a könyv is, válaszkíséret arra a nem éppen egyszerű kérdésre, hogy a Sartre által kifejtett egzisztencialista ontológia tetejére felhúzható-e olyan erkölcsfilozófia, ami kapcsolatot teremt a világba vetett ember tragikus és kikerülhetetlen szabadsága és az egzisztencialisták által hangoztatott, meglehetősen merev erkölcsi álláspontok között. Mert hiszen ha az „emberi természet” antropológiai illúzió, ha értékeinket magunk alkotjuk a folytonos és kikerülhetetlen döntéseink, választásaink révén, ha a másik ember, a maga ítélkező, értékelő tekintetével folyton a „rosszhiszeműség” ingoványába csalogat, ahol önazonosságunk feloldódik az

elvárásokban, ha tehát nincs más, csak a szabadság gyötrelme, akkor vajmi keveset mondhatunk arról, hogy mi is volna a jó élet és hogyan kell viszonyulnunk embertársainkhoz. Márpedig az utóbbira vonatkozó implicit és explicit normákban éppen nem szűkölködött a marxista baloldalhoz politikailag közel álló társaság.

Beauvoir élete végéig nem tekintette magát hivatalosan filozófusnak, és ezzel el is érte, hogy kritikusai ezen a téren a hírnév valutáját sokkal magasabbra értékelő társa epigonjaként kezeljék. Pedig jól képzett volt, és mára már igazolhatóan nemegyszer kreatívabb is Sartre-nál. Ötleteit a férfi különösebb skrupulusok nélkül építette bele saját munkáiba. Az egzisztencialista etika heroikus vállalkozása, ha nem is volt teljesen sikeres, de a későbbi sartre-i sztárelőadások valószínűleg fantázia-szülte erkölcsi példatáránál sokkal alaposabban körbejárta, hogy a szabadság értelmes gyakorlása miért fonódik össze szétválaszthatatlanul a mások szabadságának akarásával. A mag pedig az autentikus élet. A meggyőződés, a választott, kiküzdött értékek és a cselekvő döntés összhangja. Mindez pedig időbeli konzisztenciát is követel. És éppen ettől lett a *Szemet szemért* végkövetkeztetése is kétértelmű, ha nem éppen paradox. Mert az egész perben a leginkább szemet szűrő jelenség

– Beauvoir szerint is – Brasillach következetes „felelősségvállalása” volt.

„Nem igaz, hogy az idő elválasztja az embert saját magától, mert minden embernek az a dolga, hogy létrehozza az egységet azzal, hogy múltját beleszővi a jövőről alkotott tervébe. Hogy az ember élete értelmet nyerjen, a rosszért ugyanúgy felelősséget kell vállalnia, mint a jóért [...] Brasillach hozzáállása megérintett. Bátran vállalta az életét a sajátjaként. De éppen emiatt lett azonos a múltjával. Azzal, hogy vindikálta magának a szabadságot, a büntetését is felvállalta. Úgy láttam, mindenkinek erre az egységre kell törekednie, amit ő kialakított a hónapok és évek során.”

Tehát a vádlottnak részben legalábbis azért kellett volna meghalnia, mert példaértékűen gyakorolta az egzisztencialista erkölcsfilozófia legfőbb erényét, a vélemények, szavak, tettek egységét, az autenticitást.

Az aláírók elég vegyes társaságot alkottak. Az ötvenhétből csak három vett részt az ellenállásban, de a szervezők arra is ügyeltek, hogy nyilvánvaló kollaborációval gyanúsítható személy se legyen a listán. Még így is voltak páran köztük, akik azt gondolhatták, hogy csak a szerencsén múlt, hogy maguk nem váltak

az *épuration* céltáblájává. Ide tartozott többek között Arthur Honegger francia születésű svájci zeneszerző, aki a náci meghívást elfogadva az egyik díszvendég volt Mozart halálának százötvenedik évfordulóján rendezett egyhetes ünneppsorozatán. A Propagandaminisztérium persze annak ellenére hívta meg, hogy a hivatalos náci kritika Honegger műveit degenerált művészetnek tekintette, és a Birodalom területén betiltotta. (A hivatalos meghívások elfogadása a Reich területére és a kollaboráns sajtóban való publikálás állandó tétel volt az intézményes tisztogatás listáinak összeállításakor). A két jelentős festő André Derain és Maurice de Vlaminck mellett csak kevés irodalmi nagyság volt az aláírók között. Mauriac, Paul Claudel, Colette, Paul Valéry. Cocteau neve szintén ott szerepel a lapon, pedig nem volt nagy véleménnyel Brasillachról. „Abszurd és kártékony embernek tartom, de aláírom, mert elegendem van abból, hogy írókat ítélnek halálra, miközben a német hadsereg beszállítóit békén hagyják” – írta naplójába január 25-én. Mellesleg Cocteau is rávetült a kollaboráció árnyéka a „Breker-affér” miatt. Arno Breker, Hitler kedvenc szobrása a húszas évektől kezdve többször járt Párizsban és szoros kapcsolatai voltak francia művészkörökben. 1942 nyarán Drieu La Rochelle és a *Groupe Collaboration* más tagjai szorgalmazására

Breker nagyszabású, gyűjteményes kiállítást rendezett Párizsban. Coc-teau jeles kollaboránsok társaságában fényképezkedett az ünnepélyes megnyitón, majd lelkesen méltató cikket írt az eseményről. Másrészt eközben viszont kihívó homoszexualitása miatt (ekkoriban a színész Jean Marais-val élt együtt) rendszeres céltáblája volt a szélsőjobb hecc-lapjainak. A *Je suis partout* sem volt kivétel. Amúgy nem nagyon akart ő mást, mint élni a polgári közönséget néha megbotránkoztató jeles párizsi művész megszokott életét, háború, megszállás ide vagy oda.

Talán a legérdekesebb, és számomra mindenképpen legfontosabb aláíró Albert Camus volt. A Mauriac-kal folytatott vezércikk-polémia nyomán nem nagyon számíthatott rá, hogy Aymé őt is fel fogja keresni. Saját bevallása szerint egy egész álmatlan éjszakán át forgatta magában a kérdést, hogy neki, személyesen mi is itt a teendője. Kerekén megírta Ayménak, hogy ugyan aláírja, de nem Brasillach miatt, akit íróként jelentéktelennek, emberként viszolyogtatónak tart. Kizárólag azért lesz ott a neve a kérelmen, mert a halálbüntetés elvi ellensége. Tudjuk, hogy apjáról, akit nem ismert, anyja elbeszélése nyomán mélyen megragadt benne egy történet. A keménykezű munkás egyszer tanúja volt egy nyilvános kivégzésnek. Amikor remegve hazaért, elhányta magát. És

közben nincs okunk kétségbe vonni Lucien Camus személyes bátorságát, aki az első világháború legelső heteiben a Marne-i csatában esett el. A hősi halott fia mégsem érzett kicsinyke szimpátiát sem a másik hősi halott fia iránt. Ahogy megírta Ayménak a válaszlevelében, pontosan tisztában volt vele, hogy az ő erkölcsi fenntartása Brasillach barátai szemében nevetség tárgya lett volna, ahogy azzal is, hogy fordított esetben Brasillachnak, vagy barátainak esze ágában sem lett volna hasonló petíciót aláírni az ő, vagy az ellenállásbeli barátai megmentése érdekében. Nem neki tartozott tehát ezzel a gesztussal, hanem magának. Vagy soha nem látott apja emlékének. A döntés jelentőségét nem csökkenti, sőt az én szememben egyenesen növeli, hogy a hivatkozott erkölcsi skrupulust, bár őszinteségéhez nem fér kétség, a nyilvános vitában Camus egyszer sem említette. Többször érvelt viszont a büntetés, akár a nemzet életéből való eltávolítás erkölcsi szükségessége mellett. A valódi morális meggyőződés csapott össze benne a cinikus árulással szemben érzett valódi, forró indulattal.

Mauriacot február 3-án délben a Rue Saint-Dominique ideiglenes miniszterelnöki hivatalában fogadta De Gaulle. Az idős író valamiért reménnyel töltötte el a rövid találkozást

a látványosan udvarias tábornokkal. Isorni, akit aznap este Bois de Boulogne-beli magánrezidenciáján fogadott Franciaország első embere, kevésbé volt bizakodó. A tábornok végighallgatta szépen felépített érveit, de a saját gondolatait nem nagyon volt hajlandó megosztani a védővel. Végül aznap este aláírta a kivégzést elrendelő határozatot. Isorni politikai motívumot gyanított a háttérben, szerinte a tábornok nem akarta magát kitenni a kommunisták támadásának, nem akart gyengekezűnek látszani. De Gaulle mindenesetre megtartotta magának az ügyvel kapcsolatos gondolatait. Visszaemlékezéseiben egy jellegzetes, rövid, de Gaulle-i mondat erejéig érintette az ügyet. „Az irodalomban, mint mindenhol máshol, a tehetség felelősséggel jár.” A tábornok lebilincselő arroganciája átsüt a megfellebbezhetetlen igazolásnak szánt mondaton. De Gaulle számára a becsület elvont követelménye mindent felülírt. Az elvont tehetség nem.

A jobboldali mitológiában szinte azonnal megszülettek a különböző elméletek a tábornok döntésének magyarázatára. Némelyikük, többnyire a később születettek, egyszerre próbálták meg jó színben feltüntetni az elítéltet és a kegyelmet megtagadó tábornokot, hogy mindkettőjüket megmentsék a jobboldal politikai panteonja számára. A legfantáziadúsabb megoldás szerint az egyik titkár

becsempészte volna a kegyelmi kérvény mappájába az *Ambiance* magazin január 17-i számának címlapfotóját, amelyen az elhíresült három mosoly látható. A tábornok, aki nem ismerte személyesen Brasillachot, azt hitte, a középső, német egyenruhás férfi az, és ez megpecsételte az író sorsát. Bár az irodalom tájkán szinte minden lehetséges, ez még a szorgos párkáktól is túlzás lett volna. A mappát megvizsgáló történésznő, Alice Kaplan, nem talált ilyen fotót az iratok között. Nem az a kaján mosoly lett a veszte.

Február 6-án kora reggel jött a borbély a fogolyhoz. Megborotválta, utána Brasillach meggyónt a börtön papjának. Védőjének jelentőségteljesen megismételte a dátumot. Ezen a napon majd rá és a tizenegy évvel korábban elesettekre fognak emlékezni. A saját halálát nem felejtette el szimbolikus kapcsolatba hozni a Népfrent kormány elleni jobboldali lázongással. Átszállították a Montrouge erődbe, ahol már várta a tizenkét fős kivégzőosztag. Brasillach nem hagyta bekötni a szemét. A találó, tömör mondatok irodalmi szakembere utolsó szavaival sem tudott ellenállni a *bon mot* csábításának. „Vive la France, quand même!” „És mégis éljen Franciaország!”

Epilógus: mitől tisztul valójában?

Ez csak egy apró remegés volt a háborút túlélte Európa bosszút, igazságkeresést és hatalomvágyat szétválaszthatatlan eleggyé dagasztó viharában. A kilencezer francia, aki 1944 bosszúszomjas hónapjaiban a „vad tisztogatás” áldozata lett, csak igazolta a hetvenhárom éves francia radikális exminiszterelnök, Édouard Herriot szavait: „Mielőtt a republikánusok újra hatalomra jutnának, Franciaországnak vérfürdőn kell keresztülmennie.” A dühöngés hónapjai nem leptek meg senkit. Olaszországban a háború utáni népítélet, majd hivatalos tisztogatás több mint tizenötezer halottal járult hozzá a morbid megtisztulás-igényhez. Kelet-Európából csak becsléseink vannak. És ez mind-mind eltörpült a háború pusztításához, genocídiumához, rombolásához képest. 1945 és 1950 között közel ötvenmillióan vándoroltak, ingóságokat cipelve Európa utjain. A pokoli halálözön végén szinte semmit nem jelentett ez az egy kivégzés, ez

az egy ítélet, ez a vita. Camus megszenvedett gesztusa, az erkölcsi elvéneben kért kegyelem a megvetett, emberi szimpátiájára nem méltó kollaboráns számára szinte a semminél is kevesebb a huszadik század első felének tömeges tragédiáihoz viszonyítva. És mégis ehhez térek vissza újra és újra. Camus pár emberi mondatához. Mert olyan mély, titokzatos és reményt keltő, mint maga Galéné, a nyugodt tenger istennője, akivel Kalamota szigetén szoktam találkozni, amikor a hegytetőről a párálló Nagy Semmibe veszik a tekintetem.

Az íráshoz egyebek között felhasználtam Alice Kaplan kitűnő monográfiáját a Brasillach-perről (*The Collaborator*, Chicago, 2000.), Gisele Sapiro alapos művét az írók háborújáról (*La Guerre des écrivains*, 1940–1953. Paris, 1999.) Oliver Todd már magyarul is elérhető Camus-életrajzát és Maaria Santos-Sainz remek monográfiáját Camus újságírói pályafutásáról (*Albert Camus, journaliste*. Paris, 2019).

© Fortepan / Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum / Archívum / Negatívtár /
Schauschek János gyűjteménye, 1931